

функції, якими вони були наділені, зміст та результати їх діяльності, що відображає малодосліджену сторінку такої проблеми як історія самоврядування на Поділлі і зокрема на Вінниччині. Завдання істориків полягає в тому, щоб висвітлити уже набутий досвід самоуправління на сторінках наукових видань, використати його в сучасних умовах, виробити конкретні пропозиції і рекомендації теперішнім органам народовладдя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

І. Див. : Вінницький обласний державний архів. Путівник. -Вінниця, 1960. Підрахунки зроблено автором; 2. Державний архів Вінницької області (ДАВО). - ФФ. 837, 200, 611, 248, 806; 3. Там само. - ФФ. 814, 49, 609 та ін. ; 4. Там само. - ФФ. 379, 255, 384, 288, 287, 357; 5. Там само. - Ф. 255. - Оп. 1. - Спр. 57. - Арк. 2-6; 6. Там само. - Спр. 11. - Арк. 104-105; 7. Там само. - Арк. 142-144; 8. Там само. - Спр. 58. - Арк. 41; Спр. 260, 262, 288-290, 303, 500; 9. Там само. - ФФ. 495, 391, 494, 496, 475; 10. Там само. - ФФ. 501, 262, 392, 516, 508, 266, 530; 11. Там само. - ФФ. 532, 230, 286, 37; 12. Там само. - ФФ. 485, 517, 301, 576, 599, 244, 250, 542, 555, 662, 793.

Вш.А. Тушинський

ОСОБЛИВОСТІ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ МОЛДАВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На середину ХІХ ст. молдавське населення України проживало переважно в Херсонській, Подільській та Катеринославській губерніях. За результатами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. в трьох губерніях Півдня України налічувалось 183 тис. осіб молдавської національності.¹

Характерною особливістю соціального становища молдаван України було те, що близько 96 % із них були селяни, головним господарським заняттям яких було землеробство, тваринництво та виноградарство.

Реформа 1861 р. внесла радикальні зміни в поземельні відносини молдавського селянства, що проявилось у ліквідації особистої залежності молдавських селян-кріпаків від поміщиків, а також наділення їх землею. Як свідчать доступні нам джерела, 60% поміщицьких селян в повітах компактного проживання молдаван Півдня України отримали землю за викуп, 12% одержали четвертні наділи без викупу, 28% селян зовсім не отримали наділів і продовжували залишатися безземельними.² Пояснення цьому знайдено автором у матеріалах фонду Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, який знаходиться у Державному архіві Одеської області. Там зокрема вказується, що багато поміщиків Півдня прагнули уникнути необхідності наділення селян землею і ще до реформи почали відпускати їх на волю. Після 1861 р. селяни "охоче відмовлялися від викупних наділів і віддавали перевагу дарчим наділам, зважаючи на значну кількість вільних земель у Новоросії та низькі орендні ціни на них".³

Відносно твердження, що селяни нібито "добровільно" і "охоче" відмовлялися від землі, то воно не витримує критики, оскільки така "добровільність" була наслідком обману, а то й примусу з боку поміщиків. Так, наприклад, поміщик Якушин, наділяючи в 1862 р. кріпосних селян молдавських сіл Калаглія та Куртівка Одеського повіту Херсонської губернії четвертними наділами, обіцяв надалі здавати землю в оренду на пільгових умовах за сьому частину врожаю, але через чотири роки селянам у цьому було відмовлено. Вони звернулися в губернське в селянських справах присутствіє зі скаргою на Якушина, вказуючи, що останній обманним шляхом схилив їх до одержання четвертних наділів, але скарга залишилась без наслідків⁴

Таким чином, та обставина, що в Південних губерніях, де проживала основна маса молдавського населення, викупні платежі часто перевищували орендні ціни, у зв'язку із наявністю вільних земель, примушувала селян, які прагнули якнайскоріше звільнитися з-під

Наукові записки

влади поміщиків, відмовлятися від наділів. А саме це в найбільшій мірі відповідало інтересам поміщиків, які прагнули створити собі кадри безземельних батраків.

Тенденцію до скорочення селянського землеволодіння внаслідок реформи 1861 р. в губерніях проживання молдавського населення демонструє приведена нижче таблиця.⁵

Губернії	Селянське землекористування до 1861р.		Після реформи селяни одержали землі				Відрізки (-) чи прирізки (+) землі після реформи	
	Тисяч десятин	Середній наділ на ревізку душу (десятин)	За викуп (тисяч десятин)	Без викупу (тисяч десятин)	Разом (тисяч десятин)	Середній наділ на ревізку душу (десятин)	Тисяч десятин	%
Херсонська	522,6	4,0	386,7	20	406,7	3,5	-115,9	-22,2
Катеринославська	533,4	4	281,9	44	325,9	2,7	-207,5	-38,9
Подільська	489,7	2,8	403,2	26,5	429,7	1,9	-160,3	-32,7

Таким чином, внаслідок проведення реформи 1861 р. селяни трьох Південних губерній, де проживало молдавське населення регіону, втратили 483,7 тис. десятин землі (десятина - 1,09 га), що складало 31,2 %. Зменшується також і розмір середнього наділу на одну ревізку душу. Середній селянський наділ продовжував зменшуватися і протягом другої половини XIX - початку XX ст. Проілюструємо це на прикладі Херсонської губернії, де проживала основна маса молдаван. У 1880 р. він складав 3,1 десятини, в 1900 р. - 2,2 десятини, а в 1909 р. - 1,8 десятини.⁶ Отже, від реформи 1861 р. і до початку XX ст. середній селянський наділ в губернії зменшився більше, ніж удвічі. Це пояснюється, на думку автора, двома обставинами - швидким зростанням населення губернії (з 1861 р. до 1897 р. воно зросло вдвічі), з одного боку, та зростанням великого та середнього землеволодіння за рахунок дрібного селянського, з іншого.

Протягом другої половини XIX - початку XX ст. відбуваються також значні зміни у розподілі земельної власності. Подамо на цей рахунок таку інформацію по Херсонській губернії. Загальна кількість землі різних форм власності у губернії з 1877 по 1905 рр. зросла на 153811 десятин, або 4,7%. За цей же час площа приватної землі зросла на 541825 десятин, що склало 14,8%. Площа надільних земель з 1877 по 1905 рр. зменшилась на 335192 десятин (2,8%)⁷. Це пояснюється, на думку автора, активним процесом розшарування селянства, коли найбільш бідна його частина втрачала свої наділи.

Що стосується приватної земельної власності, то її структура в Херсонській губернії за цей час теж зазнала істотних змін. Зішлемося на такі дані. Дворянське землеволодіння з 1877 по 1905 рр. зменшилось там на 36,6%, за цей же час селянська земельна власність збільшилась на 24,7%. Кількість землі купців та міщан збільшилась на 64 тис. десятин, проте таке зростання склало лише 0,3%. Земельні наділи, що належали іншим категоріям власників, збільшилися з 3,7% до 15,3%⁸.

Враховуючи те, що молдавська національна меншина за своїм національним станом була селянською, приведемо статистичні дані про розподіл селянських дворів за площею наділів⁹.

Категорія дворів	Розмір наділу на ревізку душу (десятин)	1877р.		1905р.	
		% дворів	% землі у них	% дворів	% землі у них
Бідні	до 4,5	29,7	14,2	16,3	9,4
Середні	до 8	51,9	51,4	63,1	60,8
Заможні	понад 8	18,4	34,4	20,6	29,8

Отже, кількість селянських господарств Херсонської губернії з наділом до 4,5 десятин у 1905 р., у порівнянні з 1877р., зменшилась на 13,4%, а кількість землі, яку вони обробляли - на 4,8%. Це пояснюється тим, що частина дрібного селянства регіону втрачала свої наділи і перетворювалась у найманих сільськогосподарських робітників, а інша частина поповнювала ряди середнього селянства, кількість якого збільшилась за цей час на 11,2%. Щодо заможного селянства, то його чисельність зросла на 2,2%, проте, кількість землі, яка їм належала, зменшилась на 4,6%.

Процес розшарування молдавських селян Херсонської губернії проявлявся також і у купівлі ними землі. Так протягом 80-х рр. XIX ст. із 6694 селянських господарств, що купували землю, 5120, або 76,5% купували ділянки розміром від 1 до 11 десятин; 628, або 9,4% - від 11 до 18 десятин; 417, або 6,3% купували від 18 до 25 десятин; 384, або 5,7% від 25 до 50 десятин, а 145 господарств, що складали 2,1%, купували земельні ділянки площею понад 50 десятин.¹⁰

Така ж тенденція ірослідковується і у Тираспольському повіті, де проживало найбільше молдаван Херсонської губернії. Протягом 80-х років XIX ст. близько 80% селянських господарств повіту, що купували землю, купували дрібні земельні ділянки від 1 до 11 десятин, причому у власності цієї найчисельнішої групи селян перебувало близько 43% всієї землі, тоді як на п'яту частину заможних селян припадало майже 57 % землі.¹¹

Купівля землі молдавськими селянами відбувалася переважно через Селянський поземельний банк, який був утворений у 1882р. з метою сприяння розвитку приватної земельної власності. Банк обслуговував, як правило, багатих селян, що мали відповідні кошти. При купівлі землі селяни повинні були одразу вносити 20-25% її вартості. Інша сума покривалася банком у вигляді довгострокової позички під заставу купленої землі на термін до 55 років. Селяни зобов'язані були щорічними платежами виплачувати частину боргу та нараховані на нього відсотки.

Досліджуваний період характеризується швидким зростанням цін на землю. Так ціна однієї десятини землі у 1883-1902 рр. у порівнянні з 1862-1872рр. зросла на Півдні України в 6,3 рази. Як відзначалося у доповіді Херсонської губернської земської управи, тільки з 1892р. по 1905р. продажна ціна однієї десятини виросла з 123 до 250 руб. Ціни ці завищені, відзначалося у доповіді, вони зовсім не відповідають продуктивності землі.¹²

Проте, щоб мати справжнє уявлення про глибину розшарування молдавського селянства, необхідно з'ясувати фактичне землекористування різних груп селянських господарств, що неможливо без вивчення питання про оренду і орендні відносини. Однак оренда землі селянами на Півдні України — недостатньо вивчена сторінка економічної історії другої половини XIX ст. Проте, спираючись на статистичні збірники, видані в кінці XIX - на початку XX ст., можна зробити спробу відтворити стан орендних відносин. Так, зокрема, відомо, що площа землі, що здавалася в оренду в трьох губерніях Півдня України - Херсонській, Катеринославській та Подільській зросла з 1877 по 1905рр. з 1407,2 до 2471,3 десятини, що становило близько 20,1% всієї землі, що була у власності селян.¹³

Зазначений період відзначається швидким зростанням цін за оренду землі. Так, в Херсонській губернії середня орендна ціна однієї десятини землі була у 1886р. - 5 руб.65 коп., в 1898-1900рр. - 8 руб.57 коп., в 1901-1904рр. - 11 крб.04 коп., а в 1905р. - 12 крб.50 коп. Отже, з 1886 по 1905 рр. в середньому вартість однієї десятини в губернії зросла більше ніж у два рази. Досліджуючи орендні відносини, варто відзначити, що вони були двох типів: так звана "голодна оренда" та підприємницька, яку практикували заможні селяни. Щодо підприємницької оренди, то є дані, що в 90-ті роки XIX ст. багаті селяни Херсонської губернії орендували по 20 і більше селянських наділів.¹⁴ Молдавани орендували, як правило, невеликі земельні ділянки, а така оренда була збитковою. Так, в Тираспольському повіті Херсонської губернії в 1898 - 1900 рр. чистий доход з десятини землі складав у середньому 6 руб. 32 коп., а плата за оренду дорівнювала 8 руб. 65 коп. Ще гірше становище було в Єлисаветградському повіті цієї ж губернії, де плата за оренду була 9 руб. 60 коп., а доход з

передано общинами в користування сильним господарствам". Отже, друга половина XIX ст. в місцях компактного проживання молдаван Півдня України характеризувалася руйнуванням общинного селянського землекористування, а сама община досить часто ставала зручним знаряддям збагачення заможних селян за рахунок бідних її членів.

Таким чином, реформа 1861 р. внесла суттєві зміни у форми землевласності та землекористування в губерніях та повітах компактного проживання Молдавської національної меншини Півдня України, відкривши широку дорогу розвитку ринкових, капіталістичних відносин у сільському господарстві. Протягом другої половини XIX - початку XX ст. значно зменшується дворянське землеволодіння, зростає роль купецьких господарств у виробництві товарної сільськогосподарської продукції. У пореформений час швидкими темпами відбувається процес руйнування селянської общини, зростає кількість землі, що здається в оренду. Швидкими темпами відбувається процес розшарування молдавського селянства Півдня України на заможних, середніх та бідних, безземельних. Сукупна джерельна база дає підстави стверджувати, що переважна більшість молдавських селянських господарств регіону, близько 60 %, були середніми за кількістю землі, що їм належала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897г. Т. XXXII. Подольская губерния. - СПб., 1904. - 0.170-175; Т. XLVII. Херсонская губерния - СПб., 1904. - С.204-206; Т.ХIII. Екатеринославская губерния. - СПб., 1904. - С. 143-146; 2. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. - М., 1891. - С.69-70; 3. Державний архів Одеської області (ДАОО).- Ф.1. - Оп.2 - Спр.60.- Арк.47-48; 4. Там само. - Спр.167.-Арк.5; 3.Складено на основі: Военно-статистический сборник. - Вып. IV-СПб., 1869; 6. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909г. - Херсон, 1911.-С. 81-82; 7. Там само. - С. 83, 106-109; 8. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - СПб., 1909. - Вып. VI. - С.93-94;9. Складено на основі: Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. Вып.III. - СПб. 1878; Статистика землевладения в 1905г - СПб., 1807; 10. Главнейшие данные поземельной собственности 1887г. - Вып.III. - СПб. 1889. - С. 118-121; II.Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Тираспольский уезд - Херсон, 1889 - С.126; 12. ДАОО. - Ф.22. - Оп.1. - Спр.29. - Арк.2-3; 13 Маслов П. Крестьянское движение в России. - М., 1923. - ЧЛ. - С. 14; 14 Бржеский Н. Крестьянская земельная община по новым данным // Экономическое обозрение. - 1888. - Ifel. - С.37; 15. ДАОО. - Ф.22. - Оп.1. - Спр.140. - Арк.63; 16 Там само. - Ф.5. - Оп.2. - Спр.167. - Арк.4,6,13; 17. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. - К., 1859. - С. 156; 18.Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Славяносербский уезд.-Екатеринослав,1896. - С. 131-133; 19. ДАОО. - ФЛ. - Оп.2. - Спр.92. - Арк. 129; 20. Постников В.Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. - М., 1891. - С.87.

С.С.Богатчук

ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНОГО БУДІВНИЦТВА НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ- НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Залізниця є могутнім знаряддям для регулювання економічного життя країни та підтримки її міжнародного балансу. З розвитком залізничної мережі спостерігається її вплив на розвиток усіх галузей промисловості, сільського господарства, внутрішньої та зовнішньої торгівлі.

В українських територіях з поступовим поширенням залізничної мережі промислові райони з'єднувалися з аграрними окраїнами, що сприяло поліпшенню товарного обігу, зміцненню внутрішнього ринку.

Будівництво Катерининської, Харківсько-Миколаївської, Курсько-Харківсько-Азовської, Донецької та Південно-Західних залізниць у другій половині XIX ст. позитивно вплинуло на економічне життя центральних, південних та південно-східних районів¹.

Промисловий переворот в Російській імперії позначився й на результатах сільськогосподарського виробництва: покращення обробітку ґрунту, збільшення врожайності зернових. Так, в Катеринославській губернії виробництво пшениці збільшилось з 563 тис. т в 60-х рр. до 850,9 тис. т у 80-х рр., тобто на 51%². В цілому протягом 60-90-х рр. XIX ст. воно зросло: в Південній Україні в 2,5 рази, на Правобережжі - на 30%, на